

**The commentary of verse of Ikmaal (accomplishment)
in a way of criticizing the “Tabeshi az Qoran”
(A shining from Quran)**

Muhammad Kazem Esma'eili ¹ \ Muhammad Hadi Mansuri ²

1. Doctoral Student of Quranic and Hadith Education of
Islamic Maaref University, Qom, Iran (Responsible Author).
ka.esmaeili100@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith, Islamic Maaref University, Qom, Iran.
mansouri@maaref.ac.ir

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>Iranian Salafism or Quranians, by the slogan of “returning to the Quran”, have been denied the beliefs of Imamiah which obtained from Noble Quran, Sunnah and Reason. A clear example of it is, denial of relationship between the verse 3 of Surah Maedah and Imamah of The Leader of faithful Ali (a) that, the author of “Tabeshi az Qoran” against to view of whole Shiah scholars, knows the meaning of Day, (here) as a part of the time; and as well, the meaning of disappointment as a hopelessness of Jew and Christians about spread Islam; and deny any cohesion of verse Ikmaal with Imamah. Upcoming article, by descriptive-analytical method, tries -by presenting the commentary of verse “Ikmaal”- to criticize the commentary “Tabeshi az Qoran”. The findings of research show that the interpretive method of “the Quran only is sufficient” and going out of interpretive tenet, are of the shortcomings of this commentary. In another way, from the view point of context, the claim of author, about style of the verse Ikmaal, its revelation time, the aim of “the Day”, goal of disappointment of disbelievers and quality of completement of religion and divine content, his opinions are questionable. And the conclusion is that, firm relation of verse “IKmaal” with Imamah of Leader of faithful (a) stablshed by evidence and the contrary view has been criticized.</p>
<p>Keywords</p>	<p>Verse of “Ikmaal”, texts of Imamah (Leadership), Quranians, Iranian Salafism, critique of “Tabeshi az Qoran”.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Esma'eili, Muhammad Kazem & Muhammad Hadi Mansuri (2025). The commentary of verse of Ikmaal (accomplishment) in a way of criticizing the “Tabeshi az Qoran” (A shining from Quran). <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 60 (4). 41-58. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.33</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/15.60.33</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

This research, aims to criticize the opinions of “Borqe’ei” about the verse ‘Ikmaal’ that by deviant commentary, has been denied the relationship between the event of “Ghadir” and Imamah of Leader of faithful (a). the goal, is methodological and textual criticism of this view and establishing the implication of the verse for the Imamah. The scope of the research limited to analyzing the verse and criticizing the views of “Borqa’ei” in “Tabeshi dar quran”. The importance of the research is for answering the theological doubts and preventing the mental damages of youth. The hypothetic of research emphasizes that, on the contrary of the claim of “Borqe’ei”, the verse of “Ikmaal”, demonstrates the Imamah of Imam Ali (a). the main question is: does the verse “Ikmaal” establish the Imamah of Imam Ali (a)? even if, this verse, in the commentaries like al-Mizan and in the articles like the criticism of the opinion of explanation of Quran by Quran, Quranians of Shiah has been criticized therein, but still, the doubts of “Borqa’ei” have been not criticized independently.

Methodology

The method of this article is, analytical-critical one. At first, the views of “Borqe’ei”, in the commentary of verse “Ikmaal”, have been examined, and then, criticized by documenting to several Shiah and sunni Commentaries. In this research, from the method of analyzing the context of the verse, examining the time of revelation and analyzing the vocabulary has been used, so that, the implication of the verse upon the Imamah of Imam Ali (a) be stablished. As well, methodological critiques about the view “Quran only is sufficient” will be arisen which show the selective usage of the traditions. The approach, pays attention to analyzing the context of the verse and contradictions exists in the commentaries.

Main body

1. The explanation of “Borqe’ei” about the verse “Ikmaal”: “Borqe’ei” in book of “Tabeshi az Quran” attributes the verse “Ikmaal” to the revelation of surah Maedah and spreading of Islam and knows its relation to “Ghadir” in contradict with the context and as well, as a sectarian prejudices. This commentary, counters with methodological and textual critiques.
2. General critiques: in methodological criticism, “Borqe’ei”, mentions the view of “only Quran is sufficient” which causes incorrect interpretations. “Borqe’ei”, in some cases like the rules of slaughtering the animals, uses the traditions that shows the selective approach, and without having the clear criterion in using the traditions.
3. The textual criticism and examination: “Borqe’ei”, sees the context of the verse, in contradiction with the Shiah commentary, but without paying attention to that, the context of Quran in different levels of the words, sentences, verses and surahs could be examined. “Borqe’ei”, has been neglected the situations of context, that in contradiction between the context and text, the text must be advanced. As well, “Borqe’ei”, neclects the time of revelation, while People of Sunnah (Sunni ones), know it in Farewell Pilgrimage (Hajjatol-Weda’). He, attributes the al-Yawm (the Day), to a part of time, while the vocabulary meanings and the traditions, indicate to a special day in Farewell Pilgrimage. “Borqe’ei”, knows the example of disappointment of disbelievers for Jew and Christion, while, the verse mostly refers to the hypocrites and the cause of their disappointment is introducing the successor of Prophet (pbuh).

Conclusion

“Borqe’ei”, in contrary with the most scholar of Shiah, knows the Jew and Christion, as the sense of disbelievers that were disappointed from the spreading of Islam, while this interpretation, has no relationship with “Ghadir” and the issue of “Imamat”. The general critiques on explanatory method “Quran only is sufficient” for “Borqe’ei”, show that, this method, has no conformity with the verses of Quran and the writer, practically, could not be loyal to it, and in some cases has been used of Sunnah, history and reason.

In contextual criticism, the the claim of “Borqe’ei”, about the context of verse “Ikmaal” and the time of its revelation has been criticized. The context of the verse, has not conformity with its special situations. As well, his interpretation of al-Yawm (the Day), to be a part of the time, based on the vocabulary and traditions of Two Sects has been defeated.

As well, the approach of “Borqe’ei” about the appointment of disbelievers is wrong, because, the hopelessness, relates to the hypocrites that were disappointed from the election of Leader of faithful as the successor of Prophet (pbuh) and this event, caused the completion of religion and Divine content.

Sources

The Holy Quran.

1. Aal Ghaazi, Sayyed Mahmud (1953). *Bayaan al-Ma’aani (The Expression of the Meanings)*. Damascus:Al-Taraqqi Publication. (In Arabic)
2. Aalusi, Sayyed Mahmud (1994). *Ruhol-Ma’aani fi Tafsir al-Qoran al-Karim (The Spirit of the Meaning in the Commentary of Noble Quran)*. Beirut: Daar al-Kotob al-‘Elmiyyah. (In Arabic)
3. Amini, ‘Abdul-Husain (2015). *Al-Ghadir fi al-Kitab wa al-Sunnah wa al-Adab (Al-Ghadir in the Book, Sunnah and Literature)*. Qom: Institute of Encyclopedia of Islamic Jurisprudence. (In Arabic)
4. Izadi,Kaamraan (1997). *Shorut wa Aadaabe Tafsir wa Mofasser (The Conditions and Etiquette of Commentary and Commentator)*. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
5. Babaei, Ali Akbar (no date). *Makateb Tafsiry (Interpretive Schools)*. Qom: Hawzah and University Research Center. (In Persian)
6. Babaei, Ali Akbar (2000). *Rawesh Shenasi Tafsir Qoran (Methodology of Commentary of Quran)*. Qom: Hawzah and University Research Center. (In Persian)
7. Bokhari, Muhammad ibn Esma’eil (no date). *Jaame’ al-Sahih (Comprehensive Correct)*. Beirut: Daar al-Kotob al-‘Elmiyyah. (In Arabic)
8. Borqe’ei, Abulfadhl (no date). *Tabeshi az Qoran (A Shining of Quran)*. No place: no name. (In Persian)
9. Borqe’ei, Abulfadhl (no date). *‘Ardhe Akhbare Osul bar Qoran wa ‘Oqul (Presenting the Tradition of Osul “Kafi” on Quran and Reasons)*. No place. No name. (In Persian)
10. Borqe’ei, Abulfadhl (no date). *Qoran baraye Hamah (Quran for All “People”)*. No place. No name. (In Persian)
11. Hakem Hasakani, ‘Obaidollah ibn ‘Abdollah (1990). *Shawahedot-Tanzil (The Evidences of Revelation)*. Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance. (In Arabic)

12. Ibn 'Asaaker Dameshqi, Ali ibn Hasan (1995). *Tarikh Madineh Dameshq wa Zekro Fadhleha wa Tasmiato man Hallaha menal-Amaathel (The History of the Damascus City and mentioning its virtue and names of whom from Exemplary ones entered it)*. Beirut: Daar al-Fikr. (In Arabic)
13. Khatib Baghdadi, Ahmad ibn Ali (no date). *Tarikh Baghdad (The History of Baghdad)*. Beirut: Daar al-Kotob al-'Elmiyyah. (In Arabic)
14. Khatib, 'Abdolkarim (no date). *Al-Tafsir al-Qorani lel-Qoran (The Quranic Commentary for the Quran)*. Beirut: Daar al-Fikr al-Arabi. (In Arabic)
15. Farahidi, Khalil ibn Ahmad (1980). *Al-'Ain*. Qom: Hejrat. (In Arabic)
16. Majlesi, Muhammad Baqer (1982). *Behaar al-Anwaar (The Seas of Lights)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
17. Ma'refat, Hadi (2009). *Al-Tamhid fi 'Olumel-Qoran (The Preparation for the Sciences of Quran)*. Qom: Al-Tamhid. (In Arabic)
18. Mofid, Muhammad ibn Muhammad (1992). *Al-Efsaah fi al-Emamah (The Explanation about the Imamah "Leadership")*. Qom: Congress of Shaikh Mofid. (In Arabic)
19. Mahdavi Raad, Ali (2003). *Afaaq Tafseer (The Horizons of Commentary)*. Tehran: Hasti Nama. (In Persian)
20. Milani, Ali (2006). *Tasheed al-moraje'aat wa Tafneed al-Mokaberaat (Stablising the al-Moraje'aat and Refuting the dispute)*. Qom: al-Haqaeqq. (In Arabic)
21. NeyShaburi, Moslim ibn Hajjaj (1978). *Sahih Muslim (Sahih of Muslim)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-'Arabi. (In Arabic)
22. Qasemi, Jamaaloddin (1989). *Mahasen al-Tawil (The Beauties of the Revelation)*. Beirut: Daar al-Kotob al-'Elmiyyah. (In Arabic)
23. Qazvini, Muhammad ibn Yazid (no date). *Sonan Ibn Majah (Sonan of Ibn Majah)*. Beirut: Daar al-Fekr. (In Arabic)
24. Qomi, Ali ibn Ebrahim (1983). *Tafsir Qmi (The Commentary of Qmi)*. Qom: Daar al-Ketab. (In Arabic)
25. Razi, Fakhroddin Muhammad ibn 'Omar (1999). *Mafatih al-Ghayb (The Keys of Unseen)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
26. Raghib Esfahani, Husain ibn Muhammad (1991). *Mofradat Alfaz Qoran (The Vocabulary Words of Quran)*. Beirut and Damascus: Daar al-Qalam-Daar al-Shamiyyah. (In Arabic)
27. Rajabi, Muhmud (1979). *Raweshe Tafsire Qoran (The Method of Commentary of Quran)*. Qom: Hawzah and University Research Center. (In Persian)
28. Soyuti, Jalaloddin (1995). *Al-Etqan fi 'Olum al-Qoran (The Firmness in the Sciences of Quran)*. Beirut: Daar al-Fikr. (In Arabic)
29. Soyuti, Jalaloddin (no date). *Al-Dor al-Manthur fi al-Tafsir bel-Mathur (The Scattered Pearl in the Commentary by Tradition)*. Beirut: Daar al-Ma'refah. (In Arabic)
30. Sho'aar, Yusof (no date). *Tafsir Aayat al-Moshkelah (The Exegesis of Difficult Verses)*. No place. No name. (In Arabic)
31. Al-Shibani, Ahmad ibn Hanbal (no date). *Mosnad Ahmad (Mosnad of Ahmad)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)

37 □ The commentary of verse of Ikmaal (accomplishment) ...

32. Sadeqi Fard, Gholamredha (2014). *Aayeh Tabligh wa Ekmaale Din (The Verse of Tabligh "Communication" and the Verse of Ikmaal "Accomplishment")*. Mashhad: Taasua. (In Persian)
33. Sobhi Saaleh (1993). *Mabaheth fi 'Olum al-Qoran (Discussions about the Sciences of Quran)*. Qom: Al-Sharif al-Radhi. (In Arabic)
34. Tabatabaei, Sayyed Muhammad Husain (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qoran (The Criterion in the Commentary of Quran)*. Qom: Islamic Publications Office. (In Arabic)
35. Tabarsi, Fadhl ibn Hasan (1993). *Majma' al-Bayan le 'Olum al-Qoran (The Collection of the Expression for the Sciences of Quran)*. Tehran: Naser Khosro. (In Arabic)
36. Tusi, Muhammad ibn Hasan (no date). *Tebyan fi Tafsir al-Qoran (The Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
37. Zahabi, Muhammad ibn Ahmad (2007). *Tazkerotol-Hoffaz (The Remembrance of Hoffaz "those who keep traditions in their minds correctly")*. Beirut: Daar al-Kotob al-'Elmiyyah. (In Arabic)
38. Zahabi, Muhammad Husain (no date). *Al-Tafsir wa al-Mofasserun (the Commentary and Commentators)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
39. Zamakhshari, Jaarollah Mahmud (1986). *Al-Kashshaf 'an Haqaeq Ghawamedh al-Tanzil (The Most Discoverer of the facts of Ambiguity of the Revelation)*. Beirut: Daar al-Ketab al-Arabi. (In Arabic)

B) Articles

40. Arjmand-Far, Mahdi (2012). Barresie Tanaasobe Aayeye Ekmaal ba Ebtadaaye Aaye (The Examination of Conformity of the verse "Ikmaal" with the Beginning of the verse). *Literature and Humanities (Shahrkord University)*. 7 (24, 25). 71-96. (In Persian)
41. Babaei, Ali Akbar and Haaseli Iranshaahi, Rahim (2015). Barresie E'tebaare Sababe Nozul wa Sieaq wa Ta'aamol wa Ta'aarodhe aan-do dar Tafseer (The Examination of Authenticity of the Cause of Revelation and the Context, Conformity and Contradiction of both of them in the Commentary). *Aamuzehaye Qorani (Quranic Teachings)*. 12 (1). 3-26. (In Persian)
42. Dezh-Aabad, Haamed (2013). The Examination of the Commentaries of People of Sunnah (Sunnis) about the verse "Irtedad" (Apostasy) and its Relation with Imam Mahdi). *Mashriq Maw'ud*. 7 (25), 139-167. (In Persian)
43. Esma'eil Zadeh, 'Abbas and Gholami, Mabubeh (2014). Naqshe siyaq dar Tafsire Aaye Ikmaal (The Role of the Context in the Commentary of the Verse "Ikmaal" (Accomplishment)). *Hosnaa*. 6 (23). 37-68. (In Persian)
44. Gholami-Nezhad, Fahimeh and her Colleagues (2022). Tahlil wa Barresie Didgaahha wa Araae Mofasseran Dabare Morade "Ne'mat" dar Aaye Ikmaal (The Analysis and Examination of the Approaches and Views of Commentators about the Sense of "Ne'mah" (Favour) in the verse Ikmaal). *Ma'refat*. 31 (2). 31-40. (In Persian)
45. Moslemi-far, Asadollah and Amini Tehrani, Muhammad (20210). Naqdi bar

- Tafseere Aaye Ikmaal dar Ketabe "The study Quran" (a Critique on the Commentary of verse "Ikmaal" in the Book "the Study Quran"). *Quranic Research of Orientalists*. 16 (30). 139-162. (In Persian)
46. Moftakhari, Husain and Baqeri-Zadeh Ganji, Nabiyyallah (2009). Baaz-Shenasie Janghaye Amiral-Momenin Ali az Didgahe Ferqehaye Kalami (Recognition of the wars of Leader of Faithful ones, Ali from the View Points of Theological Sects). *History of Islam*. 10 (4). 7-39. (In Persian)
 47. Moaddab, Sayyed Reza and His Colleagues (2014). Naqde Qoranie Shi'eh dar Bekaargirie Raweshe Tafsirie Qoran be Sonnat (The criticism of Shia Quranic Scholars in Applying the Interpretive Method of Quran by Sunnah). *Religious Methodology Studies*. 1 (1). 122-137. (In Persian)
 48. Najjar-Zaadegan, Fathollah (2008). Barresie Tatbiquie Aaye Ikmaal baa Takide bar Monaaqesheha Darbare Didgahe Shi'eh (The Comparative Examination of verse "Ikmaal: by focusing on the Critique of Disputes about the View of Shia). *Quran and Hadith Sciences Research*. 5 (1). 131-159. (In Persian)
 49. Nekunaam, Ja'far (1999). Barresie Jadidtarin Nazarie Darbaare Tartibe Aayate Qoran (The Examination of the newest theory about the order of the verses of Quran). *Philosophical-Theoretical Researches*. 1 (1). 21-36. (In Persian)
 50. Pur-Ebrahim, Shirin and Kieaei, Sayyed Fatemeh (2020). Aayeh Ikmaal wa Delalate aan bar Waage'eh Ghadir: Tahlil bar Asaase Wizhegie Dasturie "Gozaraaei" (The Verse of Ikmaal and its Implication on the Event of Ghadir): the Analysis based on the grammatical property of Transitivity). *Pazhuheshhaye Adabi-Qorani (The Quranic-Literature Researches)*. 8 (2). 1-24. (In Persian)
 51. Qaraei Soltan-Aabadi, Ahmad (2017). Tabeine Fahme Aaye Ikmaal bar Asaase Nazme Fara-Khattie Qoran (The Explanation of the verse "Ikmaal" Based on the Translinear Order of Quran). *Linguistic Researches of Quran*. 6 (1). 153-176. (In Persian)
 52. Razzaqi, Hadi (2016). Barresi Didgaahhaye Tafseerie Tha'labi, Razi, Suyuti, Aalusi wa Zohayli Dar Tafseere Aaye Ikmaal (The Examination of the Commentaries of Tha'labi, Razi, Suyuti, Aalusi and Zohayli about the Commentary of the verse "Ikmaal"). *Interpretive Studies*. 7 (27). 181-200. (In Persian)
 53. Rostami Mehr, Sima (2009). Barresie Aaye Ikmaal az Didgahe Shiah (The Examination of the verse "Ikmaal" in the View Point of Shiah). *Bayyenaat*. 16 (63). 167-179. (In Persian)
 54. Tayyebi, Zainab and Mahdawi-Raad, Mahdi (2015). Aasibhaye Mabnaei wa Raweshie Qoraanion dar Fahm wa Tafseere Qoran (The Fundamental and Methodological Damages of Quraanion "focusing only on Quran" in Understanding and Commentary of Quran). *Quranic Researches*. 20 (3). 140-161. (In Persian)
 55. Zainali, Gholaam-Husain (2014). Mafhum-Shenasi wa Mesdaaq-Yabie Ahlol-Bayt dar Aaye Tathir (The Conceptology and Example Finding of Ahlo-Bayt in the Verse "Tathir"). *Islamic Theology*. 25 (99). 27-56. (In Persian)

تفسير آية الإكمال مع دراسة نقدية في كتاب «تابشي از قرآن»

محمد كاظم اسماعيلي^١ / محمد هادي منصوري^٢

١. طالب دكتوراه في قسم علوم القرآن والحديث، جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران (الكاتب المسؤول).

ka.esmaeili100@gmail.com

٢. أستاذ مساعد في قسم معارف القرآن والحديث، جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

mansouri@maaref.ac.ir

ملخص البحث	معلومات المادة
<p>أنكر السلفيون الإيرانيون أو ما يُعرف بـ «القرآنيين» - تحت شعار العودة إلى القرآن - جملةً من معتقدات الإمامية المستندة إلى القرآن الكريم والسنة والعقل، ومن أبرز هذه الإنكارات: نفي ارتباط الآية الثالثة من سورة المائدة بموضوع إمامة أمير المؤمنين علي عليه السلام، ففي تفسير «تابشي از قرآن»، خالف المؤلف الرأي المجمع عليه بين علماء الشيعة، ففسّر «اليوم» بأنه مرحلة زمنية معينة، وفسّر «يأس» بأنه يأس اليهود والنصارى من الإسلام بعد انتشاره، ورفض تماماً أي علاقة بين آية الإكمال والإمامة. تسعى هذه المقالة - بمنهج وصفي تحليلي - إلى تقديم تفسير متكامل لآية الإكمال، ثم نقد تفسير «تابشي از قرآن». وتُظهر نتائج البحث أن من أبرز نواقص التفسير المذكور هو اعتماده على منهج الاختصار على القرآن (وكفاية القرآن مصدراً للتشريع الإسلامي)، وتخليه عن الأصول التفسيرية المتبعة. أما من جهة المحتوى، فإن دعاوى المؤلف فيما يتعلق بسياق الآية، وتاريخ نزولها، والمقصود من «اليوم»، ومعنى يأس الكافرين، وكيفية إكمال الدين ورضا الله، كلها قابلة للنقد والمناقشة. وفي النتيجة، يتضح من البحث أن للآية علاقة وثيقة بإمامة أمير المؤمنين عليه السلام، وقد تمّ تفنيد الرؤية المقابلة وبيان ضعفها بالدليل والتحليل.</p>	<p>نوع المقال: بحث</p> <p>تاريخ الإستلام: ١٤٤٥/٣/١٢</p> <p>تاريخ المراجعة: ١٤٤٥/١١/١٠</p> <p>تاريخ القبول: ١٤٤٦/٣/١٠</p>
آية الإكمال، نصوص الإمامة، القرآنيون، السلفيون الإيرانيون، نقد تفسير «تابشي از قرآن».	الألفاظ المفتاحية
اسماعيل، محمد كاظم و محمد هادي منصوري (١٤٤٦). تفسير آية الإكمال مع دراسة نقدية في كتاب «تابشي از قرآن». مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٤). ٥٨ - ٤١. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.33	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/15.60.33	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.	الناشر:

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، زمستان ۱۴۰۳، شماره ۶۰

تفسیر آیه اکمال، با رویکرد نقد «تابشی از قرآن»

محمد کاظم اسماعیلی^۱ / محمدهادی منصوری^۲

۱. دانشجوی دکتری معارف قرآن و حدیث دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول).

ka.esmaeili100@gmail.com

۲. استادیار گروه معارف قرآن و حدیث دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

mansouri@maaref.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۵۸ - ۴۱)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۷/۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۲/۳۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۲۴</p>	<p>سلفی‌گران ایرانی یا قرآنیون با شعار بازگشت به قرآن، باورهایی از امامیه که برگرفته از قرآن کریم، سنت و عقل است را انکار نموده‌اند. نمونه بارز آن، انکار ارتباط آیه سوم سوره مائده با امامت امیرمؤمنان علی (ع) است که نگارنده تفسیر «تابشی از قرآن»، بر خلاف دیدگاه مجموع دانشمندان شیعه، مقصود از روز را برهه‌ای از زمان و منظور از یأس را ناامیدی یهود و نصارا نسبت به اسلام گسترش‌یافته، می‌پندارد و هر گونه پیوستگی آیه اکمال را با امامت، انکار می‌کند. مقاله پیش‌رو، با روش توصیفی - تحلیلی، تلاش دارد ضمن ارائه تفسیر آیه اکمال، تفسیر «تابشی از قرآن» را نقد نماید. یافته‌های پژوهش، حاکی از آن است که روش تفسیری قرآن‌پسندگی و خروج از مبنای تفسیری، از جمله کاستی‌های تفسیر یادشده است. از سوی دیگر از جهت محتوا، ادعای نگارنده پیرامون سیاق آیه اکمال، زمان نزول آیه، مقصود از «الیوم»، مراد از یأس کافران و چگونگی اکمال دین و رضایت الهی، قابل‌خنده است و نتیجه آن که ارتباط وثیق آیه اکمال با امامت امیرمؤمنان (ع) مدلل و دیدگاه مقابل نقادی شده است.</p>
واژگان کلیدی	آیه اکمال، نصوص امامت، قرآنیون، سلفی‌گران ایرانی، نقد «تابشی از قرآن».
استناد:	اسماعیلی، محمدکاظم و محمدهادی منصوری (۱۴۰۳). تفسیر آیه اکمال، با رویکرد نقد «تابشی از قرآن». مطالعات تفسیری. ۱۵ (۴). ۵۸ - ۴۱. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.33
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/15.60.33
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

سلفی‌گری ایرانی یا قرآنیون نام گروهی است که در نیمه دوم قرن سیزدهم با شعار بازگشت به قرآن ظهور کرد. برقی یکی از تندروترین و شاخص‌ترین این افراد بود^۱ که معتقد است: «برای این که فریب اخبار مجعول را نخوریم و اسیر خرافات نشویم، آشنایی با قرآن کریم بهترین وسیله نجات است.»^۲ و با این شگرد و عوام‌فریبی بسیاری از اعتقادات شیعه که برگرفته از قرآن کریم بود را انکار نمود.

یکی از اصول بنیادین شیعه، بحث امامت و جانشینی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است. بر اساس باورهای شیعه، امامت و ولایت امیرمومنان علیه السلام را می‌توان از آیات قرآن کریم و سنت قطعی اثبات نمود و از جمله آیات مورد استدلال، آیه ۳ مائده است که به آیه اکمال شهرت یافته و از جمله آیات مرتبط با واقعه غدیر می‌باشد؛ بنا بر ادعای امامیه، دین اسلام با معرفی امیرمومنان علیه السلام در آن روز کامل شده و نعمت را تمام کرده اما مؤلف **تابشی از قرآن** برخلاف دیدگاه مجموع دانشمندان شیعه، این آیه را به معنای دیگر تفسیر نموده و هیچ‌گونه ارتباطی را بین آیه طرح‌شده با بحث ولایت و امامت قائل نیست.

اهمیت نقد این موضوع، زمانی بیشتر دانسته می‌شود که در بسیاری از روایات این آیه با ولایت امیرمومنان علیه السلام پیوند داده شده و همچنین در قرون مختلف دانشمندان شیعه از این آیه در بحث امامت اهل بیت علیهم السلام استدلال نموده‌اند؛ درحالی که با ادعای فردی که خود را از جامعه شیعه قلمداد می‌کند، طرح چنین مباحثی، چالش‌هایی را ایجاد می‌کند و زمینه‌ساز تزلزل جوانان در اعتقادات و باورها می‌شود. نیز با توجه به رویکرد قرآنی که به بحث داده شده، زمینه انحراف بیشتری را فراهم نموده است؛ از این‌رو، هدف این نوشتار، روشن‌گری نسبت به ادعاهای برقی است تا برداشت‌های وی از آیه مورد ارزیابی قرار گیرد و با توجه به رویکرد قرآنی او، ادعاهای او مورد نقد و بررسی قرار گیرد تا معنای مورد نظر از آیه، به طور دقیق تحقیق و بررسی شود.

در پیشینه بحث، برخی از آثار، به‌صورت عام به نقد دیدگاه‌های قرآنی ابوالفضل برقی پرداخته‌اند از جمله در کتاب **مکاتب تفسیری**، بخشی از دیدگاه‌های روش تفسیر قرآن به قرآن وی مورد نقد قرار گرفته است.^۳ همچنین در مقالاتی مانند «نقد دیدگاه تفسیر قرآن به قرآن، قرآنیان شیعه»^۴ و همچنین

۱. مؤدب و دیگران، «نقد قرآنیان شیعه در بکارگیری روش تفسیری قرآن به سنت»، *روش‌شناسی مطالعات دینی*، شماره ۱، ص ۱۲۵.

۲. برقی، *عرض اخبار اصول بر قرآن و عقول*، ص ۱۰۵۹.

۳. بابائی، *مکاتب تفسیری*، ج ۲، ص ۱۵۳ - ۱۴۵.

۴. مؤدب و دیگران، «نقد قرآنیان شیعه در بکارگیری روش تفسیری قرآن به سنت»، *روش‌شناسی مطالعات دینی*، شماره ۱، ص ۱۳۷ - ۱۲۲.

«آسیب‌های مبنایی و روشی قرآنیون در فهم و تفسیر قرآن»^۱، از جهت روشی دیدگاه وی نقادی شده است. همچنین پیرامون بررسی آیه اکمال، تفاسیر شیعی از جمله تفسیر المیزان و کتاب آیه تبلیغ و آیه اکمال^۲ و جزوه آیه «اکمال» محمدرضا فریدونی^۳، همچنین مقالاتی با عنوان: «پژوهشی درباره مفاد آیه اکمال دین از دیدگاه فریقین»^۴، «بررسی تطبیقی آیه اکمال با تأکید بر نقد مناقشه‌ها درباره دیدگاه شیعه»^۵، «بررسی دیدگاه تفسیری ثعلبی، رازی، سیوطی، آلوسی، زحیلی در تفسیر آیه اکمال»^۶، «آیه اکمال و دلالت آن بر واقعه غدیر»^۷، «نقدی بر تفسیر آیه اکمال در کتاب Stady Quran The»^۸، «تحلیل و بررسی دیدگاه‌ها و آراء مفسران درباره مراد «نعمت» در آیه اکمال»^۹، «بررسی تناسب آیه اکمال با ابتدای آیه»^{۱۰} و «بررسی آیه اکمال از دیدگاه شیعه»^{۱۱} اقوال گونه‌گون در آیه بررسی شده و در بحث سیاق آیه اکمال مقاله‌های: «نقش سیاق در تفسیر آیه اکمال»^{۱۲}، «آیه اکمال بر اساس نظم فراخطی قرآن»^{۱۳} از نگاشته‌های مرتبط با آیه اکمال است؛ اما برخی از شبهات طرح شده در تابشی از قرآن به صورت مستقل از جهت روشی و محتوایی نقد نشده است؛ از این رو نگاشته حاضر با روش توصیفی - تحلیلی، در صدد نقد روشی و پاسخ به شبهات طرح شده در این تفسیر است.

۱. طیبی و مهدوی‌راد، آسیب‌های مبنایی و روشی قرآنیون در فهم و تفسیر قرآن، ص ۱۶۱ - ۱۴۰.
۲. صادقی فرد، آیه تبلیغ و آیه اکمال: بررسی تحلیلی آیه‌های شریف تبلیغ و اکمال، ص ۹۰۰ - ۲۹.
۳. جزوه کلاسی است که چاپ نشده و در کتابخانه بنیاد فرهنگ جعفری موجود است.
۴. نجارزادگان، «پژوهشی درباره مفاد آیه اکمال دین از دیدگاه فریقین»، پژوهش‌های دینی، پژوهش‌های فقهی، ش ۳، ص ۱۱۸ - ۱۰۷.
۵. نجارزادگان، «بررسی تطبیقی آیه اکمال با تأکید بر نقد مناقشه‌ها درباره دیدگاه شیعه»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ش ۹، ص ۱۵۹ - ۱۳۱.
۶. رزاقی، «بررسی دیدگاه تفسیری ثعلبی، رازی، سیوطی، آلوسی، زحیلی در تفسیر آیه اکمال»، مطالعات تفسیری، شماره ۲۷، ص ۲۰۰ - ۱۸۱.
۷. پور ابراهیم و کیایی، «آیه اکمال و دلالت آن بر واقعه غدیر»، پژوهش‌های ادبی و قرآنی، سال ۸، ش ۲، ص ۲۴ - ۱.
۸. مسلمی‌فر و امینی تهرانی، «نقدی بر تفسیر آیه اکمال در کتاب The Stady Quran»، قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره ۳۰، ص ۱۶۲ - ۱۴۰.
۹. غلامی‌نژاد و دیگران، «تحلیل و بررسی دیدگاه‌ها و آراء مفسران درباره مراد «نعمت» در آیه اکمال»، معرفت، شماره ۲۹۳، ص ۴۰ - ۳۱.
۱۰. ارجمندفر، بررسی تناسب آیه اکمال با ابتدای آیه، ص ۹۶ - ۷۱.
۱۱. رستمی‌مهر، «بررسی آیه اکمال از دیدگاه شیعه»، بینات، شماره ۳، ص ۱۷۹ - ۱۶۷.
۱۲. ر.ک: اسماعیل‌زاده و غلامی، «نقش سیاق در تفسیر آیه اکمال»، علوم قرآن و حدیث، سال ششم، شماره ۲۳، ص ۶۸ - ۳۷.
- قرائی سلطان آبادی، «تبیین فهم آیه اکمال بر اساس نظم فراخطی قرآن»، پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، شماره ۱۱، ص ۱۷۶ - ۱۵۳.

۱. تفسیر برقی از آیه اکمال

شیوه برقی در کتاب *تابشی از قرآن* این گونه است که ابتدا متن آیه را همراه با ترجمه ذکر کرده و سپس، مطالب مهم آیه را تحت عنوان «نکات» بیان می‌کند؛ در تفسیر آیه اکمال نیز، پس از ترجمه آیه، نکات آیه را بیان نموده است. وی در بحث از معنای یأس کفار می‌نویسد:

آن روزی است که سوره مائده که آخرین سوره است، نازل شده و تمام حجاز در تحت سیطره اسلام در آمده، که کفار یهود و نصارا از خاموش کردن دین اسلام مأیوس شده بودند و نام اسلام، شرق و غرب جهان را گرفته بود، پس خدا فرمود: از کفار نترسید و از من بترسید.^۱

وی پیرامون اکمال دین می‌نویسد:

همان روزها است که سوره مائده نازل شده و دین کامل گشته و خدا از چنین اسلام که دین کاملی است، خشنود می‌باشد.^۲

سپس در صدد نقد ارتباط این بحث، با روز غدیر می‌نگارد:

بعضی گفته‌اند که این جملات مربوط به روز غدیر خم است و در وسط آیه نازل شده و مربوط به اول و آخر این آیه نیست، و سخن ایشان موافق عقل و فصاحت قرآن نیست؛ زیرا خدای منان آیات را که نازل نموده اول و آخر و وسط آن کاملاً باید به هم مربوط باشد و پراکنده نباشد، ما نباید کلام خدا را از ارزش بیندازیم و با کلام خدا نعوذ بالله بازی کنیم برای خاطر تعصب فرقه‌ای و یا برای روایاتی که ناقلین آنها به تقلید از یکدیگر نقل کرده‌اند.^۳

از این رو نگارنده، اکمال دین اسلام را با نزول سوره مائده و با سیطره اسلام بر همه ادیان می‌داند و با توجه به سیاقی که در آیه وجود دارد، ارتباط آیه اکمال را با جریان غدیر رد می‌کند^۴ که در مقام بررسی و نقد ابتدا نقدهای کلی و سپس نقدهای محتوایی نسبت به نوشته او ارائه می‌شود.

۲. نقدهای کلی

تفسیر ابوالفضل برقی، از جهت روشی دچار ضعف‌ها و سستی‌هایی جدی است که در تفسیر آیه اکمال نیز این سستی‌ها جلوه‌گری می‌کند که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. برقی، *تابشی از قرآن*، ج ۲، ص ۱۱ و ۱۲.

۲. همان، ص ۱۲.

۳. همان.

۴. ر.ک: همان.

الف) نقد شیوه تفسیری

ابوالفضل برقی یکی از هواداران مکتب اجتهادی قرآن به قرآن است که برای اجتهاد در تفسیر قرآن و آگاهی از مقاصد آیات آن، تنها باید از خود قرآن بهره گرفت که از این نظریه با عنوان «قرآن بسندگی» یاد می‌شود^۱ وی در مقدمه کتاب *تابشی از قرآن* قرآن را حجت کافیه، قابل فهم برای همه افراد و کتابی که به تفسیر احتیاج ندارد، توصیف کرده است^۲ و دلایلی را بر مدعای خود ارائه نموده است^۳ و بر اساس این دیدگاه، به تفسیر آیه اکمال پرداخته و با استناد به اطلاق و ظهور ابتدایی آیات و بدون هیچ‌گونه توجهی به قرائن متصل و منفصل، روایات مرتبط را تخطئه نموده و برخی از باورهای شیعه را مورد انکار قرار داده است.

این شیوه تفسیری دارای خلأها و آسیب‌های فراوانی است که در پژوهشی مستقل باید نقد گردد^۴ و به اختصار می‌توان گفت، به همان دلیل که خداوند، قرآن را برای هدایت بشر فرستاده، لازم است برای حفظ آن از فهم‌های نادرست و تفسیرهای ناروا از سوی غرض‌ورزان^۵ و ارائه تبیین‌های صحیح از مراد الهی، کسانی که فهم و تفسیرشان مورد تایید الهی است، تعیین و به مردم معرفی شوند تا تکلیف هدایت‌شوندگان روشن باشد.

ب) خروج از مبنا در تفسیر آیات

برقی با آن که تأکید بر روش قرآن بسندگی دارد؛ اما در برخی از آیات، بدون هیچ قاعده و ضابطه‌ای، از این شیوه عدول نموده و بر آن پایبند نبوده و از روایات نیز در تفسیر و تبیین آیات بهره جسته است، از جمله در آیه مورد بحث، برای تشخیص نشانه‌های حیات در حیوان، از سخن امام باقر علیه السلام بهره گرفته است؛^۶ درحالی که بنا بر ادعای وی، آیات قرآن تبیین و تفسیر کافی را داشته و نیازی به روایات در توضیح و تفسیر آن ندارد. همچنین آدابی را برای ذبح در این آیه بیان می‌کند که اگر مسلمانی، چهار رگ حیوان را با کارد و چاقوی تیز، رو به قبله ببرند و نام خدا را ببرند، آن حیوان حلال می‌شود^۷ درحالی که

۱. بابائی، *مکاتب تفسیری*، ج ۲، ص ۱۲۷.

۲. برقی، *تابشی از قرآن*، ج ۱، ص ۱۵، ۲۱ و ۲۵.

۳. ر.ک: همان، ص ۸۳؛ نیز: ج ۲، ص ۳۷؛ برقی، *عرض اخبار اصول بر قرآن و عقول*، ص ۱۰۵۹.

۴. جهت اطلاع بیشتر از نقد دیدگاه قرآن‌بسندگان: ر.ک: بابائی، *مکاتب تفسیری*، ج ۲، ص ۱۵۳ - ۱۴۵؛ مودب و دیگران، نقد دیدگاه تفسیر قرآن به قرآن، قرآنیان شیعه؛ طیبی و مهدوی‌راد، «آسیب‌های مبنایی و روشی قرآنیون در فهم و تفسیر قرآن»، *پژوهش‌های قرآنی*، ش ۷۶، ص ۱۶۱ - ۱۴۰.

۵. فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ. (آل عمران / ۷)

۶. برقی، *تابشی از قرآن*، ج ۲، ص ۱۱.

۷. همان.

هیچ‌یک از این آداب و احکام ذبح، در آیه ذکر نشده و تمام این ویژگی‌ها در سنت انعکاس یافته است اما هنگامی که در بخش دیگر از آیه، نزول آیات در غدیر و ارتباط آن را با غدیر حمل بر تعصب فرقه‌ای می‌کند و روایات در ذیل آیه را کم‌ارزش جلوه می‌دهد که ناقلان آنها به تقلید از یکدیگر نقل کرده‌اند.^۱ به طور کلی برقی در بهره‌گیری از روایات، هیچ‌گونه ملاک و معیاری را برای مخاطب بیان نمی‌کند؛ بلکه به‌صورت گزینشی با روایات برخورد نموده و در جایی که گویا با مذاق او سازگار بوده از روایات استفاده کرده است؛^۲ از این‌رو تهافت در شیوه تفسیری مؤلف دیده می‌شود.

۳. نقد و بررسی محتوایی

پس از نقدهای کلی، از جهت محتوا نیز باید مورد نقد و بررسی قرار گیرد که برای تحلیل نسبت به آیه و ارزیابی دیدگاه برقی، پرسش‌هایی باید پاسخ داده شود: (۱) آیا در آیه اکمال سیاق وجود دارد؟ (۲) آیه شریفه در چه زمانی نازل شده است؟ (۳) «الیوم» چه نقشی در آیه دارد و الف و لام آن چیست؟ (۴) کافران در آیه چه کسانی هستند و چه واقعه‌ای سبب یأس آنان شده است؟ (۵) چه واقعه‌ای سبب اکمال دین و رضایت الهی شده است؟ در صورتی که این پرسش‌ها پاسخ داده شوند شناخت بهتر و جامع‌تری نسبت به محتوای آیه اکمال صورت گرفته و در اثنای آن دیدگاه برقی مورد نقد قرار می‌گیرد.

الف) بررسی سیاق آیه اکمال

مهم‌ترین نقد برقی، بر تفسیر شیعی از آیه اکمال، مربوط به سیاق درونی آیه است که نویسنده تأکید دارد ابتدا و انتهای این آیه، با ادعای شیعه سازگاری ندارد؛ از این‌رو تفسیر دیگری از آیه ارائه نموده که مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد.

پیش از بررسی دیدگاه وی، ضروری است معنای سیاق در آیات قرآن، مفهوم‌شناسی و سپس انواع آن بررسی شود تا پس از آن ادعای برقی پیرامون سیاق آیه اکمال، مورد ارزیابی قرار گیرد. سیاق در آیات عبارت است از وجه ارتباط و تناسب آیات با یکدیگر و توجه به سیاق، به‌معنای دقت مفسر در آیات قبل و بعد از آیه مورد نظر و نیز توجه کردن به آهنگ کلی کلام است^۳ که به چهار نوع تقسیم می‌شود:

۱. همان، ص ۱۲.

۲. جهت اطلاع بیشتر ر.ک: مودب و دیگران، «نقد قرآنیان شیعه در به‌کارگیری روش تفسیری قرآن به سنت»، روش‌شناسی مطالعات دینی، شماره ۱، ص ۱۳۷ - ۱۲۲.

۳. مهدوی‌راد، آفاق تفسیر، ص ۴۶؛ ایزدی، شروط و آداب تفسیر و مفسر، ص ۲۱۸.

۱. سیاق کلمات: ساختار معنایی کلی حاکم بر مجموعه‌ای از کلمه‌های درون یک جمله؛
 ۲. سیاق جمله‌ها: ساختار معنایی کلی حاکم بر مجموعه‌ای از جمله‌های یک آیه؛
 ۳. سیاق آیات: ساختار معنایی کلی حاکم بر مجموعه‌ای از آیه‌های یک سوره؛
 ۴. سیاق سوره‌ها: ساختار معنایی کلی حاکم بر مجموعه‌ای از سوره‌ها در درون مصحف.^۱
- پس از روشن شدن مفهوم سیاق و انواع آن، برقی سیاق را حجت می‌داند و ترتیب سور و آیات را زیر نظر رسول خدا ﷺ می‌داند و دلایلی را بر ادعای خود اقامه می‌کند،^۲ بر فرض اثبات سیاق در آیات،^۳ اگر سیاق در کلمات ثابت نشود، انواع دیگر سیاق، مانند سیاق جمله‌ها و آیات را می‌توان اثبات کرد؛ همان‌گونه که برخی از پژوهشگران، سیاق در آیات را در سوره مائده ادعا کرده‌اند که بر اساس آن، مجموع سوره مائده یک سیاق واحد دارد.^۴

اما نکته مهم آن است که نسبت به شرایط و ضوابط سیاق، غفلت یا تغافل نموده است که سه شرط مهم آن عبارتند از: (۱) فقدان تعارض؛ (۲) پیوستگی صدور یا ارتباط در نزول؛ (۳) پیوستگی و ارتباط موضوعی.^۵ نخستین شرط آن است که سیاق با ادله دیگر تعارض نداشته باشد در چنین شرایطی بی‌تردید ادله دیگر مقدم بر سیاق است؛ چون حجیت سیاق، از باب حجیت ظواهر است و در جایی که ظاهر با نص در تعارض باشد، ظاهر حجیت خود را از دست می‌دهد حال ادعا در آیه اکمال نیز همین است که روایات و قرائن دیگر، نص بر نزول آیه اکمال در جریان غدیر می‌باشد؛^۶ درحالی که بر فرض حجیت

۱. رجبی، روش تفسیر قرآن، ص ۱۱۳ و ۱۱۴.

۲. ر.ک: برقی، قرآن برای همه، ص ۳۵.

۳. بین محققان علوم قرآنی، نسبت به توقیفی یا اجتهادی بودن ترتیب سور و آیات اختلاف نظر بنیادین وجود دارد گروهی بر این باورند که دست‌کم بخشی از ترتیب کنونی قرآن کریم، پس از رحلت پیامبر اسلام ﷺ صورت گرفته است که از حامیان این نظریه: رازی، مفاتیح الغیب، ج ۶، ص ۴۶۸؛ زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ج ۳، ص ۵۵۴؛ سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۲۰؛ آل غازی، بیان المعانی، ج ۱، ص ۴؛ آلوسی، روح المعانی، ج ۱۱، ص ۲۴۳؛ جمال‌الدین قاسمی، محاسن التأویل، ج ۲، ص ۱۵۷ و خطیب، التفسیر القرآنی للقرآن، ج ۱۱، ص ۴۱؛ از دانشمندان اهل سنت و در بین شیعه مجلسی، بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۶۷؛ طباطبایی، المیزان، ج ۱۲، ص ۱۲۸ و ۱۲۹؛ معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۷۳ را می‌توان نام برد که با دلایلی از جمله روایات ترتیب سور بر خلاف ترتیب فعلی، وجود آیات مکی در مدنی و عکس آن و تقدیم ناسخ بر منسوخ، بر اجتهادی عمل کردن اصحاب در ترتیب سور و آیات، تأکید دارند که برقی برای اثبات ادعای خود دلایل آنان را نقد نکرده است.

۴. ر.ک: اسماعیل‌زاده و غلامی، «نقش سیاق در تفسیر آیه اکمال»، علوم قرآن و حدیث، شماره ۲۳، ص ۶۸ - ۳۷؛ قرائی سلطان‌آبادی، «تبیین فهم آیه اکمال بر اساس نظم فراخطی قرآن»، پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، شماره ۱۱، ص ۱۷۶ - ۱۵۳.

۵. ر.ک: رجبی، روش تفسیر قرآن، ص ۱۰۳؛ بابایی و حاصلی ایرانشاهی، «بررسی اعتبار سبب نزول و سیاق و تعامل و تعارض آن دو در تفسیر»، آموزه‌های قرآنی، ش ۲۱، ص ۶.

۶. این بحث به تفصیل پرداخته می‌شود.

سیاق، ظهور محقق می‌شود ولی ظهور توانایی تقابل با نص را نداشته و نص مقدم می‌شود.

شرط دیگر، پیوستگی آیات است که مجموعه‌ای از جملات آیات با همان تتابعی که در متن قرار گرفته‌اند از گوینده صادر شده باشند؛ زیرا ملاک قرینه بودن سیاق، صادر شدن الفاظ با معانی متناسب از گوینده دانا و حکیم است و بدیهی است که این ملاک، در صورتی برای جمله‌هایی که در کنار هم قرار داده شده‌اند، محقق است که در هنگام صدورشان از متکلم نیز دارای تتابع و اقتران و ارتباط صدوری باشند.^۱ حال این شرط در آیه اکمال به جهت ناهمسانی در اسباب نزول، تحقق نیافته است؛^۲ زیرا اگر جای اصلی آیه اکمال، در همین جای فعلی باشد؛ یعنی در میان بحث احکام قرار گرفته باشد، نمی‌تواند اکمال دین به عنوان تکمیل احکام باشد؛ زیرا عبارت «فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ» که خود آن بیان‌کننده حکمی از احکام الهی است و بخشی از آیه اکمال است، بعد از عبارت «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» در این آیه واقع شده و این نشان از نزول بعد از آیه اکمال دارد و اگر جای آیه اکمال جای فعلی آن نباشد و قرار دادن این آیه در میان آیه دیگری که حکمی از احکام حلال و حرام را معین می‌کند به واسطه اجتهاد صحابه، تحریف عملی در این آیه اتفاق افتاده است^۳ یا بنا بر دستور پیامبر ﷺ در میان این آیه قرار گرفته است.

شرط دیگر پیوستگی موضوعی نیز در آیه اکمال وجود ندارد؛ زیرا ابتدا و انتهای آن سخن از احکام گوشت و خون است اما در میان آن از یأس کافران و اکمال دین و رضایت الاهی سخن به میان آمده که این اوصاف، هیچ‌گونه تناسبی با ابتدا و انتهای آیه ندارد؛ از این رو شرایطی که در سیاق مورد نیاز است تحقق نیافته است.

نقد دیگر بر دیدگاه برقی، ناآشنایی وی با زبان قرآن است که کلام معترضه را در آیه اکمال نپذیرفته است؛ درحالی که آیات معترضه، منحصر در این آیه نیست؛ بلکه در قرآن کریم آیات معترضه دیگری وجود دارد که نزد عمده مفسران فریقین پذیرفته شده است؛ از جمله آیه ۳۶ آل عمران که می‌فرماید: «فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ»^۴ عبارت «وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ» از سخنان مادر حضرت مریم نیست؛ بلکه معترضه است و از سخنان پروردگار است.^۵ همچنین آیه ۱۲۵ نساء «وَمَنْ

۱. ر.ک: بابایی و دیگران، روش‌شناسی تفسیر قرآن، ص ۱۲۸ و ۱۲۹.

۲. ر.ک: طباطبایی، المیزان، ج ۵، ص ۱۷۰ - ۱۶۷.

۳. ر.ک: صادقی‌فرد، آیه تبلیغ و آیه اکمال: بررسی تحلیلی آیه های شریف تبلیغ و اکمال، ص ۹۸.

۴. پس چون فرزندش را بزاد، گفت: «پروردگارا، من دختر زاده‌ام - و خدا به آنچه او زاید دانتر بود - و پسر چون دختر نیست؛ و من نامش را مریم نهادم، و او و فرزندانش را از شیطان رانده شده، به تو پناه می‌دهم.»

۵. طباطبایی، المیزان، ج ۳، ص ۱۷۱؛ آلوسی، روح المعانی، ج ۲، ص ۱۳۰؛ زمخشری، الکشاف، ج ۱، ص ۳۵۶.

أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا^۱ که این فراز آیه «وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا» نیز جمله اعتراضیه است.^۲ شاهد دیگر آیه ۳۳ و ۳۴ احزاب است: «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا * وَادْكُرْنَ مَا يُتْلَى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا» که در این دو آیه فارغ از بحث مصداق فراز مربوط به تطهیر اهل بیت (علیهم السلام): «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» با پیش و پس آن سازگاری ندارد؛ چون در فرازهای قبل خطاب به صورت جمع مونث است که در این فراز به جمع مذکر تغییر می‌یابد و از سوی دیگر آیه تطهیر، در مقام مدح و ستایش بوده، و حکایت از مقام بلند اهل بیت (علیهم السلام) دارد؛^۳ درحالی که آیات مربوط به همسران پیامبر (علیهم السلام)، حاکی از نهی از افعال، هراساندن و تهدید به طلاق و عذاب است؛ از این رو هر دو لسان نمی‌تواند مربوط به یک گروه باشد^۴ و این شواهد نشان از جمله معترضه بودن، فراز یادشده دارد؛ از این رو در قرآن موارد دیگری نیز یافت می‌شود که به صورت کلام معترضه استعمال می‌شود.

بر این اساس نقدهایی بر ادعای برقی نسبت به سیاق آیه وجود دارد که به برخی از آنها اشاره شد.

(ب) زمان نزول آیه اکمال

برقی نزول سوره مائده را به عنوان آخرین سوره پذیرفته^۵ اما در بیان زمان نزول آیه و روز آن، کوتاهی نموده است؛ درحالی که بنا بر نظر عمده فریقین، نزول سوره در حجة الوداع است، همان گونه که مفسران اهل سنت نیز تصریح نموده که سوره مائده مدنی است جز آیه ۳، که در عرفات در ایام حجة الوداع نازل شده است.^۶ همچنین محمد بن کعب القرظی می‌گوید: «سوره مائده بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در حجة الوداع بین مکه و مدینه نازل شد، درحالی که ایشان بر شتر سوار بودند.»^۷ درحالی که برقی از بیان زمان دقیق نزول آیه، ابا نموده است و به گونه‌ای با اجمال‌گویی، تفسیر نادرستی از آیه ارائه کرده است.^۸

۱. بگو: «آری! پروردگارم مرا به راه راست هدایت کرده است: دینی پایدار، آیین ابراهیم حق‌گرای! و او از مشرکان نبود.»

۲. زمخشری، *الکشاف*، ج ۱، ص ۳۵۶.

۳. طوسی، *التبیان*، ج ۸، ص ۳۳۹؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۸، ص ۵۶۰.

۴. رک: زینعلی، «مفهوم‌شناسی و مصداقیابی اهل بیت (علیهم السلام) در آیه تطهیر»، *کلام اسلامی*، ش ۹۹، ص ۵۶ - ۲۷.

۵. برقی، *تابشی از قرآن*، ج ۲، ص ۱۲.

۶. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۱۱، ص ۱۲۵؛ زمخشری، *الکشاف*، ج ۱، ص ۶۰۰.

۷. سیوطی، *الدر المنثور*، ج ۲، ص ۲۵۲؛ آلوسی، *روح المعانی*، ج ۳، ص ۲۲۱.

۸. برقی، *تابشی از قرآن*، ج ۲، ص ۱۲.

ج) مقصود از «الیوم»

اختلاف دیگر در «الیوم» است که آیا مقصود از آن روز خاصی است یا برهه‌ای از زمان را شامل می‌شود؟ گویا برقی همسو با برخی از مفسران اهل سنت مانند فخر رازی و زمخشری، روز خاصی را بیان نمی‌کند با این تفاوت که آنان اشاره به روز خاص را به عنوان یکی از اقوال ذکر نموده و اصل آن را انکار نکرده است؛^۱ برخلاف برقی که هیچ اشاره‌ای به روز خاص ندارد.

برقی در حالی معنای برهه‌ای از زمان را انتخاب می‌کند که با مراجعه به کتاب‌های لغت، «یوم» در عرف به زمان محدود بین طلوع آفتاب تا غروب آن اطلاق می‌شود.^۲ گرچه معانی دیگری نیز ذکر شده اما به شیوع معنای نخست نمی‌باشد؛ از جمله: قطعه‌ای از زمان، که از طلوع فجر شروع و به مغرب ختم می‌شود؛ که در فقه زمان روزه‌داری را در این وقت دانسته‌اند؛ همان‌گونه که قرآن کریم نیز می‌فرماید: «فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ».^۳ مقصود از یوم در این آیه، زمان روزه‌داری است و گاهی مقصود یک شبانه‌روز می‌باشد؛ مانند: «و نام خدا را در روزهای معلومی بر دام‌های زبان‌بسته‌ای که روزی آنان کرده است ببرند».^۴ معنای سوم، روز قیامت است که در ادیان الهی روزهای مهم و حساسی به شمار می‌رود: «امروز بر کسی هیچ ستم نمی‌رود»^۵ و گاهی مقصود از روز، برهه‌ای از زمان نامشخص است؛ مانند: «خداوند آسمان‌ها و زمین را در شش روز آفرید».^۶ لغت‌شناسان این معانی را بیان کرده‌اند؛ اما معنای اصلی یا غالب «یوم» همان زمان محدود و مشخص شده است و سایر معانی، چون معنای غالب و حقیقی نیستند، در اطلاق نیاز به قرینه دارند. در این صورت «الیوم» در مرحله نخست باید حمل بر معنای اول؛ یعنی زمان بین طلوع و غروب خورشید شود و اشاره به روز خاصی در حجه الوداع باشد.

گفتنی است ادعای برقی نسبت به برهه‌ای از زمان، برخلاف دیدگاه عمده اهل سنت است؛ زیرا آنان روز معینی را بیان می‌کنند و مستندشان گویا این روایت است: «مرد یهودی به عمر گفت: اگر چنین روزی در دین ما اتفاق می‌افتاد، ما آن را عید قرار می‌دادیم؛ عمر گفت: می‌دانم کی و کجا این آیه نازل شده و رسول خدا ﷺ کجا بوده، این آیه در روز جمعه مصادف با عرفه نازل شده است».^۷ این روایت را

۱. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۱۱، ص ۲۸۶؛ زمخشری، *الکشاف*، ج ۱، ص ۶۰۴.

۲. فراهیدی، *الغین*، ج ۸، ص ۴۳۳؛ راغب اصفهانی، *مفردات*، ج ۱، ص ۸۹۴.

۳. و آن کس که [قربانی] نیافت [باید] در هنگام حج، سه روز روزه [بدارد]. (بقره/ ۱۹۶)

۴. وَذُكِّرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ. (حج / ۲۸)

۵. فَالْيَوْمَ لَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا. (یس / ۵۴)

۶. خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ. (اعراف / ۵۴؛ یونس / ۳)

۷. بخاری، *الجامع الصحيح*، ج ۵، ص ۱۸۶؛ مسلم، *الجامع الصحيح*، ج ۸، ص ۲۳۸.

بخاری و مسلم نزدیک به ده مرتبه در کتاب‌هایشان ذکر کرده‌اند و این روایت نزد عامه از بالاترین میزان صحت برخوردار است؛ از این رو عمده آنان نزول «آیه اکمال» را در «روز عرفه» می‌دانند.^۱

لازم به ذکر است پس از سخن فرد یهودی، هیچ‌یک از حاضران از جمله عمر سخن او را انکار نکردند و گویا اصل سخن او را پذیرفتند و تنها در مقام تعیین آن روز برآمدند، پس این سخن نشان از اهمیت آن روز دارد که حتی فرد یهودی نیز بزرگی آن را درک کرده است؛ به‌گونه‌ای که استحقاق عید شدن آن روز را اظهار می‌کند؛ از این رو، نزول این آیه در حجه الوداع و در روز خاص، قطعی است و احتمال آن که مقصود از الیوم روزگار باشد، با این روایات تنافی دارد؛ چرا که با نقل این احتمال، روایت یادشده، انکار می‌شود.

افزون بر آن که چون زمان نزول آیه شریفه بنا بر دیدگاه فریقین در حجه الوداع اعلام شده، باید منظور از «الیوم» روز خاصی در حجه الوداع باشد و ترکیب این آیات نشان می‌دهد این چهار مورد «الیوم» که در این آیات ذکر شده، هر روزی که برای این چهار یا پنج واقعه معین شود، همان روز، روز نزول این آیات نیز هست که دارای ویژگی‌هایی است؛ از جمله یأس کفار در آن اتفاق افتاده باشد و دین کامل گشته و نعمت تمام شده و دین اسلام به‌عنوان دین مورد رضایت، قرار گرفته است؛ از این رو باید روزی که چنین ویژگی‌های خاص و ویژه‌ای دارد، روز حساس و نقطه عطفی در تاریخ اسلام باشد که چنین حوادثی در آن رخ داده است؛^۲ درحالی که برقی با کتمان این مباحث، معنای دقیقی از «الیوم» ارائه نکرده است.

لازم به ذکر است علامه طباطبایی با برهان سبر و تقسیم احتمال‌هایی که درباره الیوم با معنای برهه‌ای از زمان مناسبت دارد از جمله روز بعثت، روز فتح مکه و روز نزول آیه برائت، را طرح و بررسی نموده و در نهایت روز مشخص – که روز غدیر است – را مصداق آن دانسته است.^۳

بحث دیگر که برقی به آن نپرداخته، پیرامون نقش «ال» در الیوم است که چه نقشی دارد؟ چون «روز» در معنای اولیه آن، باید در همان معنای محدود قرار گیرد. «ال» نمی‌تواند جنس باشد؛ بلکه باید عهد باشد و چون پیش از آن هیچ شناختی از روز مورد نظر وجود ندارد، باید «ال» عهد حضوری باشد که به طور معمول بر سر اسم زمان و مفهوم آن در می‌آید و چون مخاطبان وقت نزول، آن روز را به خوبی می‌شناختند؛ قرآن کریم برای یادآوری، با «ال» می‌آورد؛ درحالی که برقی از این نکته نیز غفلت نموده است.

۱. صادقی فرد، *آیه تبلیغ و آیه اکمال: بررسی تحلیلی آیه‌های شریف تبلیغ و اکمال*، ص ۸۲ و ۸۳.

۲. نجارزادگان، «پژوهشی درباره مفاد آیه اکمال از دیدگاه فریقین»، *پژوهش‌های دینی، پژوهش‌های فقهی*، ش ۳، ص ۵.

۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۵، ص ۱۷۳ – ۱۶۸.

د) مقصود از یأس کافران

یأس نشان از تغییر حالت است که قبل از آن، فردی دارای امید بوده اما در اثر وقوع حادثه یا رویدادی امید خود را از دست داده است؛ از این رو آیه نشان می‌دهد که تا آن روز کافران امیدی بر اسلام داشتند اما در آن واقعه‌ای که رخ داده از دین مأیوس شدند؛ حال باید روشن شود که امید کافر چه بوده که پس از نزول آیه تبدیل به یأس شده است؟ آیا خطر نفوذ کافران در زمینه احکام بوده یا امر مهم‌تری بوده است؟ با توجه به آن که «الیوم» به روز مخصوصی اشاره دارد و آیه در حجه الوداع نازل شده، باید در پی روزی در حجه الوداع بود که در آن حادثه‌ای رخ داده که سبب یأس کافران و مخالفان، از اسلام گردیده و امید آنان را به یأس تبدیل کرده است.

از نکات دیگر در این فراز آیه - که از متن آیه دانسته می‌شود - حضور کافران در واقعه است؛ زیرا آنان پیش از این امید به نفوذ در دین را داشتند؛ ولی با وقوع آن واقعه و آگاه شدن کافران از آن، آنان امید خود را از دست دادند با توجه به آن که وسایل ارتباطی مانند تلفن و تلگراف و ... در آن عصر نبوده و قطع امید و ایجاد یأس در همان روز صورت گرفته است؛ باید «الَّذِينَ كَفَرُوا» در آیه شریفه کافرانی باشند که در آن روز در واقعه حضور و برای نفوذ در دین نقشه داشتند؛ ولی با واقع شدن آن حادثه، امید خود را از این طریق از دست دادند. به لحاظ متن آیه، کفار در آن روز از نفوذ در دین اسلام برای همیشه مأیوس شدند و لازمه ایجاد یأس، ادامه امید کافران نسبت به رخنه در اسلام تا آن روز است که آن واقعه، عامل قطع امید کفار گردید و نیز آگاهی آنان از رویداد مهم آن روز می‌باشد. این قرائن نشان از آن دارد که کافران در آن روز و در زمان بروز حادثه حضور داشته‌اند؛ زیرا تنها وسیله ارتباطی چهارپایان بوده است که با توجه به دوری مسافت، نیاز به صرف زمان بیش از یک روز را می‌طلبید.

اما برقی بر خلاف نکات و قرائن در متن آیه، مصداق کافران را یهود و نصارا می‌داند که از خاموش کردن دین اسلام، مأیوس شده‌اند؛ درحالی که اهل کتاب هر چند برای اسلام خطرناک بودند اما با توجه به آن که قدرت تحرک نداشتند به‌ویژه پس از جنگ‌های بنی قریظه، بنی قینقاع، بنی نضیر و خیبر و همچنین قدرت‌نمایی در فتح مکه، در زمان نزول آیه مشکل‌ساز نبودند؛ بلکه خطر بیشتر از جانب منافقانی بود که وارد سطوح بالای اجرایی اسلام در حد تصمیم‌گیری برای اداره امور جامعه اسلامی شده بودند؛ از این رو مصداق «الَّذِينَ كَفَرُوا» منافقانی بودند که در روز واقعه حضور داشتند و یهود در روز واقعه قدرت قابل اعتنایی نداشتند و خطری از جانب آنان وجود نداشت؛ افزون بر آن که حضور فیزیکی در حجه الوداع نداشتند.

پس از روشن شدن این مباحث، پرسشی مطرح است که مگر منافقان، کافر هستند؟ در پاسخ گفته

می‌شود قرآن کریم در آیات مختلف، منافقان را کافر معرفی نموده است؛ از جمله در آیاتی از سوره توبه مانند آیات: ۵۴، ۵۵، ۸۰، ۸۴^۴ و آیه ۱۲۵ توبه^۵ و آیات دیگری همچون ۱۶۷ آل عمران^۶ تصریح بر کافر بودن منافقان شده است.

قرینه‌ای دیگر که بر مصداق منافقان تأکید می‌کند آن است که کافرانی مد نظر آیه است که در دین مسلمانان قصد رخنه دارد که با واقع‌ای که در آن روز رخ داده، دین از آسیب کافران در امان قرار گرفته است؛ درحالی که یهود و نصارا قدرت رخنه در اصل دین را نداشتند و توانایی بر تغییر دین مسلمانان برای آنان فراهم نبود؛ بلکه کافرانی در بین مسلمانان هستند که در حال حیات رسول خدا ﷺ فرض نفوذ کافر در دین را ندارند اما پس از رحلت حضرت، زمینه بیشتر برای نفوذ در دین فراهم می‌گشت؛ همان‌گونه که عده‌ای انتظار مرگ آن حضرت را می‌کشیدند که قرآن می‌فرماید: «تَرَبَّصْ بِهِ رَبِّبَ الْمُؤْمِنِينَ»^۷ تا به اهداف خود نائل آیند و چون فرزند ذکوری هم ندارد، زمینه خلافت برای آنان فراهم‌تر است؛^۸ از این‌رو این ویژگی‌ها، با منافقان بیشتر قابل تطبیق است.

گفتنی است علامه طباطبائی در این بحث نیز با برهان سبر و تقسیم یکایک احتمال‌هایی که درباره یأس و مصداق کافران وجود دارد را بررسی نموده و در نهایت یأس از نفوذ در جانشینی پیامبر و کافران را منافقان در امت رسول خدا ﷺ می‌داند.^۹

هـ) مقصود از اکمال دین و رضایت الهی

از ظهور متن آیه آشکار است که علت یأس کفار و اکمال دین، نزول احکام نیست که با تکمیل احکام اسلام نام آن در شرق و غرب عالم فراگیر شود؛ زیرا در این صورت باید این آیات جزء آخرین آیات نازل شده در احکام باشد؛ درحالی که این چنین نیست، از جمله روایتی که اهل سنت آخرین آیه نازل شده را

۱. وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ.

۲. وَتَرَهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ.

۳. اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ.

۴. وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ.

۵. وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ.

۶. وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ ادْفَعُوا قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ هُمْ لِلْكَفَرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ.

۷. طور / ۳۰.

۸. طباطبائی، *المیزان*، ج ۵، ص ۱۷۵.

۹. همان، ص ۱۷۳.

آیه ربا می‌دانند^۱ و در روایتی دیگر عمر می‌گوید: آخرین آیه‌ای که نازل شد آیه ربا بود و رسول خدا قبل از آن که برای ما توضیح دهند، قبض روح شدند؛^۲ از این رو آیه اکمال نمی‌تواند آخرین آیه نازل شده مربوط به احکام باشد. افزون بر آن که شبیه این آیات در حرمت مردار و گوشت خوک و ... پیش از آن نازل شده بود.^۳

از این رو باید از برقی پرسید که چه امر عظیمی در آن روز اتفاق افتاده که اکمال دین و رضایت الهی را در پی داشته است؟ بنا بر آنچه گذشت باید در روز خاصی رخ داده باشد که دو روز می‌تواند مصداق آن باشد: روز عرفه یا روز غدیر؛ اما برخی از مفسران شیعه که روز عرفه را مصداق آیه مطرح کرده‌اند به این نکته تصریح نموده‌اند که نزول آیه در روز عرفه نیز تنها با مسأله تعیین جانشین پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله سازگار و با مصادیق دیگر ناسازگار است^۴ و احتمال آن وجود دارد که تاریخ صدور حکم انتصاب امام علی علیه السلام از سوی خدای متعال برای رهبری امت پس از پیامبر اسلام، با تاریخ ابلاغ آن، نه روز فاصله داشت، حکم ولایت امام علیه السلام در روز عرفه صادر شد ولی پیامبر صلی الله علیه و آله به دلایلی از جمله خشیت از منافقان، ابلاغ این حکم را تا روز غدیر خم به تأخیر انداختند.^۵ اما بنا بر نظر عمده مفسران شیعه، روز غدیر، روز نزول آیه و مرتبط با معرفی جانشین رسول خدا صلی الله علیه و آله است و با «ال» عهد حضوری سازگار است، همان گونه که برخی از روایات نیز آن را تأیید می‌کند از جمله روایت ابو هریره از رسول خدا صلی الله علیه و آله که می‌فرماید:

کسی که روز هجدهم ذی حجه را روزه بگیرد ثواب روزه شصت ماه برای وی نوشته می‌شود، این روز، روز غدیر خم است، روزی که رسول خدا صلی الله علیه و آله دست علی علیه السلام را گرفت و فرمود: آیا من رهبر مؤمنان نیستم؟ گفتند: بلی ای رسول خدا. فرمود: هر کس من مولای او هستم، علی مولای اوست. عمر گفت: تبریک، تبریک ای پسر ابوطالب، تو اکنون مولای من و مولای هر مسلمانی هستی، سپس این آیه نازل شد: امروز دین شما را کامل کردم.^۶

۱. آخر ما انزل الله علی رسولہ «آیه الربا». (احمد بن حنبل، *مسند احمد*، ج ۱، ص ۳۶؛ بخاری، *الجامع الصحیح*، ج ۵، ص ۱۶۵؛ ابن ماجه، *السنن*، ج ۲، ص ۷۶۴).

۲. احمد بن حنبل، *مسند احمد*، ج ۱، ص ۳۶؛ بخاری، *الجامع الصحیح*، ج ۵، ص ۱۶۵؛ ابن ماجه، *السنن*، ج ۲، ص ۷۶۴.

۳. «إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ». (بقره / ۱۷۳). «إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (نحل / ۱۱۵).

۴. طباطبائی، *المیزان*، ج ۵، ص ۱۸۲ - ۱۷۲.

۵. همان، ص ۱۹۷ - ۱۹۵.

۶. من صام يوم ثمان عشر من ذی الحجة كتب له صيام ستين شهرا. وهو يوم غدیر خم لما أخذ النبی صلی الله علیه وسلم بيد علی بن أبی طالب فقال: ألسنت أولى بالمؤمنین؟ قالوا: بلی یا رسول الله؟ قال من كنت مولاه فعلى مولاه. فقال عمر بن الخطاب: بخ بخ یا بن أبی طالب أصبحت مولای ومولى كل مسلم. فأنزل الله: اليوم أكملت لكم دينكم. (حسکانی، *شواهد التنزیل*، ج ۱، ص ۲۰۳؛ خطیب بغدادی، *تاریخ بغداد*، ج ۸، ص ۲۸۴؛ ابن عساکر، *تاریخ مدینه دمشق*، ج ۴۲، ص ۲۳۳؛ امینی، *الغدیر*، ج ۱، ص ۲۳۳).

برخی از اندیشوران و مفسران اهل سنت، ناقل روایات نزول آیه اکمال در شأن امیرمؤمنان (علیه السلام) و روز غدیر می‌باشند^۱ که گاه تا ۲۶ نفر را نیز ذکر نموده‌اند.^۲ گرچه عمده اهل سنت از بیان سبب نزول برای آیه اکمال استنکاف نموده و به جای شأن نزول به کشف مقصود خداوند پرداخته‌اند؛ این در حالی است که آیه اکمال یک شأن نزول بیشتر ندارد و آن معرفی امیرمؤمنان در غدیر خم است که بسیاری از دانشمندان عامه نیز به آن اشاره کرده و به‌گونه‌ای به تضعیف این خبر و شأن نزول آن پرداخته‌اند.

در نهایت بر فرض اگر اختلاف شود و از ظاهر قرآن، هر دو احتمال؛ یعنی یأس یهود و نصارا و هم بنا بر قول امامیه یأس منافقان با اعلام جانشینی امیرمؤمنان، قابل تطبیق باشد، در این موارد کدام احتمال باید پذیرفته شود؟ بنا بر آیه ۶۴ نحل پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) برطرف‌کننده اختلاف است که بنا بر روایات نقل‌شده این آیه مربوط به جانشینی حضرت علی (علیه السلام) است؛ درحالی که برقی از پذیرش آن طفره رفته و بدون در نظر گرفتن قرائن متصل و منفصل تفسیری از سوی خود ارائه نموده است.

نتیجه

برقی برخلاف دیدگاه مجموع دانشمندان شیعه، منظور از کافران را یهود و نصارا دانسته که نسبت به اسلام که در شرق و غرب عالم گسترش یافته، ناامید شده‌اند که هیچ ارتباطی با غدیر و مسأله امامت ندارد.

در نقدهای کلی، شیوه تفسیری قرآن‌بسندگی برقی مورد نقد قرار گرفته که این شیوه با آیات قرآن سازگار است و در مقام عمل، نگارنده نتوانسته بر این شیوه پایدار باشد؛ بلکه در مواردی از سنت، تاریخ و عقل بهره‌گیری کرده است.

در نقد محتوایی، ادعای نگارنده پیرامون سیاق آیه اکمال نقد شده است که شروط سیاق در این آیه وجود ندارد؛ همچنین اجمال‌گویی او در زمان نزول آیه، نقادی شده و ادعای وی پیرامون «الیوم» که برهه‌ای از زمان معاشده را از جهت‌های مختلف از جمله لغت، روایات فریقین و ... نقد شده است.

دیدگاه برقی نسبت به کافران که یهود و نصارا تلقی شده و چگونگی یأس آنان نادرست است؛ بلکه منافقان که در روز واقعه حضور داشتند با طمع در جانشینی آن حضرت با نصب امیرمؤمنان (علیه السلام) و بیعت‌ستانی ناامید شدند و با رخداد این واقعه، اکمال دین و رضایت الهی حاصل شد نه با نزول احکامی که پس از آن نیز آیه ربا نازل شده است.

۱. امینی، *الغدیر*، ج ۱، ص ۴۵۸ - ۴۴۸.

۲. میلانی، *تشبیه المراجعات و تفنید المکابرات*، ج ۲، ص ۲۷۱ و ۲۷۲.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- القرآن الکریم.
- ابن عساکر دمشقی، علی بن حسن (م ۱۹۹۵). تاریخ مدینة دمشق و ذکر فضلها و تسمیة من حلها من الامائل. بیروت: دار الفکر.
- آل غازی، سید محمود (۱۳۸۲ ق). بیان المعانی. دمشق: مطبعة الترقی.
- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن الکریم. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- امینی، عبدالحسین (۱۴۳۶ ق). الغدیر فی الکتاب و السنة و الادب. قم: مؤسسه دائرة المعارف الفقه اسلامی.
- ایزدی، کامران (۱۳۷۶ ش). شروط و آداب تفسیر و مفسر. تهران: امیر کبیر.
- بابائی، علی اکبر (بی تا). مکاتب تفسیری. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بابائی، علی اکبر و دیگران (۱۳۷۹ ش). روش شناسی تفسیر قرآن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (بی تا). جامع الصحیح. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- برقی، ابوالفضل (بی تا). تابشی از قرآن. بی جا: بی نا.
- برقی، ابوالفضل (بی تا). عرض اخبار اصول بر قرآن و عقول. بی جا: بی نا.
- برقی، ابوالفضل (بی تا). قرآن برای همه. بی جا: بی نا.
- حاکم حسکانی، عیبدالله بن عبدالله (۱۴۱۱ ق). شواهد التنزیل. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی (بی تا). تاریخ بغداد. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- الخطیب، عبدالکریم (بی تا). التفسیر القرآنی للقرآن. بیروت: دار الفکر العربی.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۲۸ ق). تذکره الحفاظ. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ذهبی، محمد حسین (بی تا). التفسیر و المفسرون. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- رازی، فخر الدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). مفردات الفاظ قرآن. بیروت و دمشق: دارالقلم - دار الشامیة.
- رجبی، محمود (۱۴۰۰ ش). روش تفسیر قرآن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- زمخشری، جارالله محمود (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. بیروت: دار الکتب العربی.
- سیوطی، جلال الدین (۱۴۱۶ ق). الاتقان فی علوم القرآن. بیروت: دار الفکر.

- سیوطی، جلال الدین (بی تا). *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*. بیروت: دار المعرفة.
- شعار، یوسف (بی تا). تفسیر آیات مشکله. بی جا: بی نا.
- الشیبانی، احمد بن حنبل (بی تا). *مسند احمد*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- صادقی فرد، غلامرضا (۱۳۹۳). *آیه تبلیغ و آیه اکمال: بررسی تحلیلی آیه های شریف تبلیغ و اکمال*. مشهد: تاسوعا.
- صبحی صالح (۱۳۷۲ ش). *مباحث فی علوم القرآن*. قم: الشریف الرضی.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق). *العین*. قم: هجرت.
- قاسمی، جمال الدین (۱۴۱۸ ق). *محاسن التأویل*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- قزوینی، محمد بن یزید (بی تا). *سنن ابن ماجه*. بیروت: دار الفکر.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ ق). *تفسیر القمی*. قم: دار الکتب.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). *بحار الانوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- معرفت، هادی (۱۳۸۸ ش). *التمهید فی علوم القرآن*. قم: التمهید.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق). *الإفصاح فی الإمامة*. قم: کنگره شیخ مفید.
- مهدوی راد، علی (۱۳۸۲ ش). *آفاق تفسیر*. تهران: هستی نما.
- میلانی، علی (۱۳۸۵ ش). *تشید المراجعات و تفنید المکابرات*. قم: الحقائق.
- نیشابوری، مسلم بن حجاج (۱۴۰۷ ق). *صحیح مسلم*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ب) مقالات

- ارجمندفر، مهدی (۱۳۹۱). بررسی تناسب آیه اکمال با ابتدای آیه. *ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه شهرکرد)*. ۷۱-۹۶. (۱) ۷.
- اسماعیل زاده، عباس و محبوبه غلامی (۱۳۹۳). نقش سیاق در تفسیر آیه اکمال. *حسنا. علوم قرآن و حدیث*. ۳۷-۶۸. (۴) ۶.
- بابائی، علی اکبر و رحیم حاصلی ایرانشاهی (۱۳۹۴). بررسی اعتبار سبب نزول و سیاق و تعامل و تعارض آن دو در تفسیر. *آموزه های قرآنی*. ۱۲. (۱) ۲۶-۳.
- پورابراهیم، شیرین و سید فاطمه کیایی (۱۳۹۹). آیه اکمال و دلالت آن بر واقعه غدیر: تحلیل

- براساس ویژگی دستوری «گذرایی». *پژوهش‌های ادبی-قرآنی*. ۸ (۲). ۲۴ - ۱.
- https://paq.araku.ac.ir/article_242085.html
- دژآباد، حامد (۱۳۹۲). بررسی تفسیر اهل سنت از آیه ارتداد و ارتباط آن با امام مهدی علیه السلام. *مشرق موعود*. ۷ (۱). ۱۶۷ - ۱۳۹.
 - رزاقی، هادی (۱۳۹۵). بررسی دیدگاه تفسیری ثعلبی، رازی، سیوطی، آلوسی و زحیلی در تفسیر آیه اکمال. *مطالعات تفسیری*. ۲۷ (۳). ۲۰۰ - ۱۸۱.
 - رستمی مهر، سیمیا (۱۳۸۸). بررسی آیه اکمال از دیدگاه شیعه. *بینات*، ۱۶ (۳). ۱۷۹ - ۱۶۷.
 - زینعلی، غلامحسین (۱۳۹۵). مفهوم‌شناسی و مصداق‌یابی اهل بیت علیهم السلام در آیه تطهیر. *کلام اسلامی*. ۲۵ (۳). ۵۶ - ۲۷.
 - طیبی، زینب و علی مهدوی راد (۱۳۹۴). آسیب‌های مبنایی و روشی قرآنیون در فهم و تفسیر قرآن. *پژوهش‌های قرآنی*. ۲۰ (۳). ۱۶۱ - ۱۴۰.
 - غلامی‌نژاد، فهیمه و محسن قاسم‌پور راوندی و فاطمه علایی رحمانی (۱۴۰۱). تحلیل و بررسی دیدگاه‌ها و آراء مفسران درباره مراد «نعمت» در آیه اکمال. *معرفت*. ۳۱ (۲). ۴۰ - ۳۱.
 - قرایی سلطان آبادی، احمد (۱۳۹۶). تبیین فهم آیه اکمال بر اساس نظم فراخطی قرآن. *پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن*. ۶ (۱). ۱۷۶ - ۱۵۳.
 - مسلمی‌فر، اسدالله و محمد امینی تهرانی (۱۴۰۰). نقدی بر تفسیر آیه اکمال در کتاب *The Stady Quran*. *قرآن پژوهی خاورشناسان*. ۱۶ (۱). ۱۶۲ - ۱۴۰. <https://doi.org/10.22034/qkh.2021.5950>
 - مفتخری، حسین و نبی‌الله باقری‌زاد گنجی (۱۳۸۸). بازشناسی جنگ‌های امیرالمومنین علی از دیدگاه فرقه‌های کلامی. *تاریخ اسلام*، ۱۰ (۴). ۳۹ - ۷.
 - مودب، سید رضا، جعفر نکونام و علی تصدیقی شاهرزائی (۱۳۹۳). نقد قرآنیان شیعه در به‌کارگیری روش تفسیری قرآن به سنت. *مطالعات روش‌شناسی دینی*. ۱ (۱). ۱۳۷ - ۱۲۲.

https://pdmag.ir/browse.php?a_code=A-10-2-13&slc_lang=fa&sid=1

 - نجار زادگان، فتح‌الله (۱۳۸۴). پژوهشی درباره مفاد آیه اکمال دین از دیدگاه فریقین. *پژوهش‌های فقهی*. ۱ (۴). ۱۱۸ - ۱۰۷.
 - نجارزادگان، فتح‌الله (۱۳۸۷). بررسی تطبیقی آیه اکمال با تأکید بر نقد مناقشه‌ها درباره دیدگاه شیعه. *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*. ۵ (۲). ۱۵۹ - ۱۳۱. https://tqh.alzahra.ac.ir/article_3494.html
 - نکونام، جعفر (۱۳۷۸). بررسی جدیدترین نظریه درباره ترتیب قرآن. *پژوهش‌های فلسفی - کلامی*. ۱ (۳). ۳۵ - ۲۰. https://pfk.qom.ac.ir/article_494.html